

НАДІЯ СУРОВЦОВА У РУСІ ШІСТДЕСЯТНИКІВ

М. В. Слонська, О. В. Отземко

Анотація. У статті розглянуто діяльність Надії Суровцової, яка стала справжнім символом жіночого внеску у громадсько-політичні рухи ХХ ст. в Україні: починаючи від активної участі в Українській національній революції 1917–1921 рр. до просування культурної спадщини у 1960-ті роки. Зазначено, що Н. Суровцова, попри десятки років сталінських таборів і заслання, на початку 60-х років ХХ ст. долучилася до руху шістдесятників, об'єднавши навколо себе молодих українських митців.

Ключові слова: шістдесятники, Надія Суровцова, дисиденти, жінки.

Зараз, коли Україна знову опинилась у вогні, виборюючи право на самовизначення та доводячи світу свою незалежність, зокрема духовну, варто пам'ятати імена дисидентів, що стали частиною боротьби українського народу за власну ідею та окремість. Період шістдесятництва асоціюється зі своєрідним відродженням творчого потенціалу українських митців, що після переслідувань та репресій отримали можливість творити та просувати українську культуру, розкривати її справжній потенціал, який утискався століттями. Багато діячів стали на захист української культури та назавжди залишили слід в історії України. Водночас в інформаційному та науковому просторі значна частина досліджень стосуються чоловіків-шістдесятників, жінки згадуються менше, хоча їхня роль у русі шістдесятництва цілком рівноцінна. Зважаючи на це, актуальним, на нашу думку, є вивчення діяльності жінок – учасниць дисидентського руху.

Метою роботи є висвітлення діяльності видатної українки, активної учасниці українського національного руху Надії Суровцової, основну увагу зосереджено на її участі в дисидентському русі шістдесятників.

Серед найбільш містких праць з історії дисидентського руху в Україні варто згадати монографії Г. Касьянова, А. Русначенка, Б. Захарова [1; 2; 3], окремі їх розділи присвячено шістдесятникам. Відзначимо також працю Л. Алексеевої, що побачила світ у 1983 р. в США: авторкою зроблено огляд дисидентського руху в СРСР, зокрема в УРСР [4]. Діяльність Н. Суровцової, її біографію досліджено в працях І. Кривошеї, Л. Якименко [5; 6]. У якості джерел до дослідження залучені спогади Надії Суровцової, Ярослава Дашкевича, Кузьми Матвіюка, Тетяни Таїрової-Яковлевої [7; 8; 9, 10].

Історія України тривала та багатомірна, адже можна лише уявити, скільки політичних та культурних процесів увібрала в себе найбільша європейська держава протягом століть. Частиною державотворення та культурного відродження України є дисидентський рух, який еволюціонував у своєму розвитку та прагненнях учасників. Почавши з культурної ідеї та просування цінності української спадщини, дисиденти дійшли до політичних амбіцій і прагнень, подолавши довгий і важкий шлях та зробивши неоціненний внесок у творення української незалежності.

Значущим етапом діяльності дисидентів стала творчість шістдесятників, серед яких чимало імен жінок, творча спадщина яких часто залишалася поза увагою. Шістдесятництво отримало свою назву відповідно до періоду своєї діяльності, а саме в 1960-ті роки, коли Україна зі смертю Сталіна врешті отримала шанс на просування власної історії та культури. Гуртуючись як у великих містах, так і у провінціях, шістдесятництво щодня поповнювалось численними іменами. Досить помітним серед них згодом виявилось ім'я видатної жінки, раніше – учасниці національно-визвольного руху початку ХХ ст., Надії Суровцової.

Надія Суровцова народилась у Києві, в березні 1896 р. в родині, про яку збереглося чимало відомостей, що свідчать про доволі високий рівень політичної та культурної діяльності. Батько Надії, ще навчаючись на юридичному факультеті університету Св. Володимира, був активним учасником студентського політичного життя, мати була вчителькою [11, с. 398]. У 1903 р. сім'я Суровцових переїхала до Умані. Провідну роль у навчанні дівчини на початковому етапі відіграла її мати, яка викладала у місцевій гімназії. У 1905 р. Надія вступила до другого класу гімназії, вже маючи досить вагомий багаж знань. Ще змалку вона відчувала потяг до усього українського, і навіть влаштовувала з подругами невеличкі вечори, присвячені

українській пісні. До того ж дівчина отримала музичну освіту, відмінно граючи на спеціально привезеному для неї фотрепіано, багато читала й долучалася до усіх культурних заходів, що відбувались в Умані. Надихнувшись прочитаним, дівчина робила перші спроби написання власних віршів. Незважаючи на те, що вдома панувала російська мова, Надія добре спілкувалася українською, чому також сприяли поїздки до родичів батька на Полтавщину [7, с. 22, 26, 56].

Отримавши освіту в Умані, Надія вступила на історико-філологічний факультет Бестужевських жіночих курсів Петербурзького університету. Студенткою вона брала активну участь у житті української молоді Петрограду. Революційні події 1917 р., створення Центральної Ради спонукали до приїзду в Київ, аби там підтримати ідеї М. Грушевського, стати частиною нової України. Вже в квітні 1917 р. Надія прибула до Києва із двомастами студентами-українцями, які були неабияк вмотивовані творити незалежну Україну. Будучи у тісному контакті із діячами УЦР, Суровцова отримала можливість долучитися до будівництва Української держави, розгорнувши активну діяльність в Умані. Згодом вона стає не менш важливою постаттю у політичній діяльності УНР [5, с. 79].

Врешті опинившись у вимушеній еміграції у Відні, Надія продовжувала політичну та громадську діяльність, паралельно здобуваючи освіту у Віденському університеті, де центральними темами її наукових робіт були події та персонажі української історії. У Відні Суровцова стала активною учасницею жіночого руху. Не розриваючи зв'язків із Україною, активно друкувала праці, що стали надбанням української літературної спадщини [5, с. 83; 11, с. 398–399].

У 1925 р. Надія Суровцова повернулася на Батьківщину, де за два роки потрапила у в'язницю, не отримавши можливості продовжити навіть власну літературну діяльність. Вона майже три десятиліття перебувала у таборах і засланні, змінюючи одні сірі стіни на інші. Зі смертю Сталіна з'явилася можливість отримати очікуваний перегляд справи, якого добивалась Надія Віталіївна. Врешті, 1956 р. Надію Суровцову було реабілітовано із можливістю повернення до Умані. Повернувшись додому, незважаючи на 29 років поневірянь, Надія Віталіївна почала активно збирати батьківську спадщину, починаючи від будинку до цінних паперів родини Суровцових. Вона знайшла та відновила спілкування зі старими знайомими, серед яких були П. Тичина, дружина О. Вишні та інші [8, с. 369].

За спогадами Я. Дашкевича, в Умані Суровцова збирала численні етнографічні матеріали, які розкривають насамперед історію рідного краю, працювала в місцевому краєзнавчому музеї. Досить цінною стала зібрана нею інформація про Софіївку, матеріали про яку вона передала польському історикові Єжи Лоекові. Останній доклав чимало зусиль, аби розкрити історію Софії Потоцької, згадавши зі вдячністю Надію Віталіївну [8, с. 370].

Події, що відбувались на теренах України під час еміграції та заслання Надії Суровцової, змінили долі тисячі людей, зокрема і раніше близького оточення діячки, отож після повернення в 1956 р. знайомих у неї залишилось небагато. Попри це, будинок Суровцової, прозваний «уманський салон», став осередком спілкування багатьох українських митців. Як згадує Я. Дашкевич: «Мало хто приїздив до міста в кінці 50-х, у 60-х, не заходив туди, не вів там змістовних, а з боку Н. Суровцової – блискучих розмов, міг за потреби поїсти, відпочити, переночувати» [8, с. 370]. У садибі Надії Віталіївни бували художники, архітектори, історики та археологи. Їхні імена численні, проте за відсутності книги відвідувань уманського салону є лише поодинокі свідчення очевидців. Для найбільш шанованих гостей Суровцова влаштовувала цікаві екскурсії Софіївкою, адже була добре обізнана історією цієї пам'ятки та могла захопити будь-кого своєю розповіддю [8, с. 370].

На початку 1960-х Надія Віталіївна їздила до Львова та на Львівщину, спілкувалася з віденськими приятелями й знайомими часів Центральної Ради, які були активними її учасниками. Серед них Олена Степанів, Михайло Скорик, Софія Охримовичівна, Микола Шраг, дружина Михайла Левицького.

Будинок Суровцової став надійним прихистком для думок сотень літераторів, громадських діячів та шістдесятників. Окрім дискусійних питань культурного характеру та самвидаву, що проходив через уманський салон, під час спілкування порушувались і питання національного характеру, які виникали на ґрунті протиріч українських і російських дисидентів, що часом перетинались у стінах клубу Суровцової. Близький друг Надії Віталіївни Кузма Матвіюк щодо

цього згадує, що «спираючись на життєвий досвід та особисто пройдені буремні роки відстоювання української незалежності, пані Надія вже навіть не протистояла недалекому “російському автономісту”, адже сперечатись із в’язнем своєї державності у душі – марна справа» [9].

Пригадуючи будні уманського салону, К. Матвіюк, очевидець усього, що відбувалось у стінах клубу, пише про «четверги», що були приурочені до появи непересічних особистостей у салоні. На таких зустрічах обговорювалися важливі питання, серед них: «національне відродження, власна держава (до речі, бачилась вона як дуже далека мрія), можливі методи роботи (*боротьби* – це надто гучно сказано), у власному житті – активна громадянська позиція, постійна праця над собою, підвищення свого інтелектуального рівня». Надія Суровцова у його спогадах залишилась людиною, котра завжди мотивувала та спонукала до роботи на благо рідної України та відродження її культури [9].

Саме у стінах уманського салону обговорювалась ідея створення в Умані Художнього музею (нині Картинна галерея). Пов’язана діяльність Суровцової також із Уманським краєзнавчим музеєм, де вона працювала на громадських засадах. Важливим був її внесок у місцеві дослідження, адже Надія Віталіївна плідно працювала над збиранням інформації для довідника про видатних уманчан, а також написала чимало сторінок власних досліджень та нарисів для місцевої газети «Уманська зоря».

Активні дискусії та самвидав, що проходив крізь стіни уманського салону, ніколи не залишались поза увагою КДБ. Усе це супроводжувалось постійним навідуванням будинку Суровцової та жорстоким цькуванням діячів, які так чи інакше були причетні до роботи клубу. Діставалось навіть батькам дітей, котрі навчались у Надії англійської мови та зовсім не були причетні до шістдесятництва. Уманський салон був буквально переповнений «жучками», які давали змогу КДБ підслуховувати розмови. Отож Надія Віталіївна щодня ставала обережнішою, промовляючи щось «революційне» лише пошепки, прикручуючи телефонний диск, що також міг стати засобом для прослуховування. Уся ця обережність та складна доля відвідувачів уманського салону за можливості занотовувалась гостями. «Отож клуб залишив у спогадах діячів неабиякий відбиток та своєрідне послання майбутнім борцям за незалежність України», – пише К. Матвіюк [9].

Надія Суровцова щодня зазнавала все більших утисків у своїй діяльності та переслідувань за власні погляди, які були доволі прагматичними, адже вона мало вірила у методи боротьби дисидентів та «ловила» будь-яку згадку про український національно-визвольний рух. Тоталітарна система була надто жорстокою; аби боротись із нею такими цивілізованими методами, потрібні були більш рішучі кроки та важелі впливу. Така позиція Суровцової спонукала органи втиснути уманський салон у рамки, а згодом і взагалі ліквідувати будь-якими силами та методами, неодноразово вішаючи на будинок клеймо націоналістичного осередку. Ще однією причиною цькування Суровцової були її спогади, які Надія Віталіївна ретельно ховала від КДБістів, що постійно навідувались до її оселі, аби ліквідувати рукописи. Врешті, рукописи було вилучено, проте машинні зразки спогадів зберігались у кількох людей, котрих Суровцова вважала надійними. Декілька копій опинилось у державних установах, звідки пізніше вони також були вилучені КДБ [8, с. 371–373].

Врешті-решт, салон перестав існувати. Проте, як згадує Тетяна Таїрова-Яковлєва, навіть після згорання уманського салону можна було поспілкуватись із «пенсіонеркою-націоналісткою». Таку можливість юній історикі дали співробітниця уманського музею, поділившись контактами Суровцової. За спогадами Таїрової, навіть у близькому до краху СРСР 1983 р. ім’я Надії згадували мало не пошепки, адже її гучне прізвище та роки досвіду на культурному та національному фронті українського народу досі хвилювали владу. Із особливим теплом Тетяна Таїрова пригадує і знайомство із роботами М. Грушевського, про які дізналась саме від пані Надії [10, с. 53–56]. Н. Суровцова була змушена доживати останні місяці життя у досить скрутному становищі, померла 13 квітня 1985 р. [8, с. 373].

Окресливши довгий шлях видатної українки, варто зупинитись на темі вшанування пам’яті Надії Суровцової. У 2021 р. до 125-річчя із дня народження Надії Віталіївни Уманська центральна бібліотека організувала історичний лекторій «Шляхетні українки: Надія Суровцева» [12]. Надзвичайно важливим було відкриття Меморіального музею-квартири Надії Суровцової в Умані,

де зберігаються предмети, цінні як пам'ять про саму жінку та про її діяльність. До того ж одна з вулиць Умані має ім'я Надії Суровцової. Вшануванню пам'яті Суровцової було приурочене видання бібліографічного покажчика із серії «Черкащини славетні імена» з промовистою назвою «Аристократка духу: до 125-ліття від дня народження Надії Суровцової». Покажчик містить ґрунтовний список творів жінки, її власних спогадів та спогадів про неї [13].

Отже, постать Надії Суровцової заслуговує на належну увагу та подальше вивчення. Її життєвий шлях є унікальним з огляду на те, що Н. Суровцова, активно долучившись до національно-державного будівництва та боротьби в часи Української національної революції на початку ХХ ст., переживши майже три десятиліття таборів та заслання, наприкінці 50-х – у 60-ті роки знов включилася в активну діяльність (наскільки це було можливо за комуністичного режиму), створивши осередок шістдесятництва в Умані. Надія Суровцова, з одного боку, уособлює найкращі риси представників українського національно-визвольного руху, з іншого є прикладом справжньої жінки, яка попри всі негаразди залишилася людяною і зацікавленою життям навколо неї.

Abstract. The paper analyses activities woman of the Sixtiers Nadiia Surovtsova, who became a true symbol of women's contribution to the socio-political movements of the 20th century in Ukraine, from the national aspirations of the Ukrainian state to the promotion of cultural heritage in the 1960s. As a result, it was determined that N. Surovtsova became a truly legendary personality and left a deep mark on Ukrainian history as a political, public and cultural figure.

Keywords: the sixties, Nadiia Surovtsova, dissidents, women.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. Київ: Либідь, 1995. 224 с.
2. Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ: Вид. ім. Олени Теліги, 1998. 720 с.
3. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). Харків: Фоліо, 2003. 144 с.
4. Алексеева. Л. История инакомыслия в СССР. Москва: Моск. Хельсинк. группа, 2012. 384 с.
5. Кривошея І., Якименко Л. Участь Надії Суровцової в Українській національно-демократичній революції (1917–1921 рр.). *Київські історичні студії*. 2016. № 1. С. 78–86.
6. Надія Суровцова, (1896–1985): у пошуках втраченого часу / Л. Якименко, І. Кривошея. Умань: М. М. Соцінський, 2016. 279 с.
7. Суровцова Н. Спогади. Київ: Вид. ім. Олени Теліги, 1996. С. 366–375.
8. Дашкевич Я. Нотатки за нотатками. *Суровцова Н. Спогади*. Київ: Вид. ім. Олени Теліги, 1996. 434 с.
9. Матвіюк К. Надія Суровцова. Життя і вічність. *Грінченко. Інформ*. URL: <https://grinchenko-inform.kubg.edu.ua/nadiya-surovtsova-zhyttya-i-vichnist/>
10. Таїрова-Яковлева Т. Два рукописання до Грушевського. Моя зустріч з Надією Суровцовою. *Kiniani V. Країна жіночого роду*. Київ: Віват, 2021. С. 50–58.
11. Коломієць Л. В. Перекладачі 1920–30-х років – видатні державно-громадські діячі української народної республіки: повернення і забуття. *Мова і культура*. 2013. Вип. 16. Т. 2. С. 390–402.
12. Шляхетні українки: до 125-річчя з дня народження Надії Суровцової URL: <https://library.udau.edu.ua/povini/shlyahetni-ukrainki-do-125-richchya-z-dnya-narodzhennya-nadii-surovcevoi.html>
13. Демченко Л. Аристократка духу: до 125-ліття від дня народж. Надії Суровцової: біобібліогр. покажч. / Управління культури та охорони культур. спадщини Черкас. облдержадмін., Комун. закл. «Обл. універс. наук. б-ка ім. Тараса Шевченка». Черкаси: ОУНБ ім. Тараса Шевченка, 2020. 32 с.